

“MAZHAR UL-AJOYIB” DOSTONINING “TO‘TINOMA” TURKUM ASARLARDAGI O‘RNI

Muallif: Umedjon Majidov¹

Affiliyatsiya: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, tayanch doktorant (PhD)¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20205882>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada “To‘tinoma” an‘anasi asosida chig‘atoy tilida yaratilgan “Mazhar ul-ajoyib” asarining matniy xususiyatlari, tarjima manbasi, kompozitsion qurilishi hamda til-imlo xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarning Naxshabiy tarjimasiga munosabati, boshqa turkiy “To‘tinoma”lardan farqli jihatlari va matnshunoslikdagi ahamiyati ilmiy mulohazalar asosida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Mazhar ul-ajoyib, To‘tinoma, chig‘atoy tili, matnshunoslik, tarjima, Sharq hikoyachiligi.

KIRISH

Sharq mumtoz adabiyotida hikoya janri ko‘p qatlamli kompozitsiya, axloqiy-didaktik mazmuni va uzoq tarixiy tarqalish doirasi bilan ajralib turadi. “To‘tinoma” ana shunday asarlardan biri bo‘lib, hind, fors va turkiy adabiy muhitlar o‘rtasidagi uzviy aloqalarning yorqin mahsuli sanaladi. Shu jihatdan uning chig‘atoy tilidagi namunasi bo‘lgan “Mazhar ul-ajoyib” faqat tarjima emas, balki alohida matniy hodisa sifatida baholanishi lozim.

Mazkur maqolada “Mazhar ul-ajoyib”ning “To‘tinoma” an‘anasidagi o‘rni, manbaviy asosi, kompozitsion qurilishi va til-imlo xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqsad asarni quruq tavsiflash emas, balki uning matnshunoslik uchun qanday ilmiy imkoniyatlar yaratishini ko‘rsatishdan iborat.

“To‘tinoma” an‘anasi va uning turkiy adabiy muhitiga kirib kelishi. “To‘tinoma”ning ildizi sanskrit tilidagi “Shukasaptati”, ya‘ni “To‘tining yetmish hikoyasi” syujetiga borib taqaladi. Bu asarda sayohatga ketgan erning xotinini to‘ti har kecha hikoya aytish orqali turli nomaqbul niyatlardan qaytarib turadi. Shunday qilib, asosiy voqea vaqt jihatidan cho‘ziladi, ichki hikoyalar esa axloqiy hamda maishiy mazmuni kengaytiradi [1:1-5].

Fors tilidagi eng mashhur tarjima Ziyovuddin Naxshabiy tomonidan yaratilgan bo‘lib, u asarni 52 kechaga bo‘lib qayta tartiblagan [1:181-182; 2:40-41]. Keyinchalik ayni shu matn turkiy adabiyotga ham ta‘sir ko‘rsatdi. Tadqiqotlar turkiy “To‘tinoma”lar haqida uzoq vaqt ikki tarjima doirasida fikr yuritgan bo‘lsa, keyingi izlanishlar chig‘atoy muhitidagi “Mazhar ul-ajoyib” singari muhim matnlarni ham ilmiy muomalaga olib kirdi [2:208].

“Mazhar ul-ajoyib”ning manbaviy asoslari. “Mazhar ul-ajoyib” asarining ma‘lum qo‘lyozma nusxasi Sharq qo‘lyozmalari markazi asosiy fondida saqlanadi [1:1].

Qo'lyozmaning 204 varaqdan iboratligi, har sahifada o'n bir satr mavjudligi va nusxa 1232/1817–1818-yillarda Muhammad Qosim nomli xattot tomonidan ko'chirilgani asarning matniy tarixini yoritishda muhim ko'rsatkichdir. Bu sana tarjima yaratilgan davrni emas, bugungi nusxaning kotiblik tarixini ko'rsatadi.

Matnda tarjimonning ismi ochiq zikr etilmagan bo'lsa-da, ikki o'rinda "Latifiy" taxallusining uchrashi asarni shu shaxs nomi bilan bog'lash imkonini beradi [1:5,30]. Eng muhim jihat shundaki, "Mazhar ul-ajoyib" Naxshabiy matniga juda yaqin turadi: 52 kechalik qolip saqlangan, she'riy parchalar manzum tarzda tarjima qilingan, manba matndagi poetik ohang imkon qadar muhofaza etilgan. Shu bois asar erkin qayta ishlash emas, asliyatga sodiq, lekin chig'atoy adabiy muhitiga moslashtirilgan tarjima sifatida baholanishi mumkin.

Kompozitsion qurilish va hikoya poetikasi. Asarning tashqi syujeti Maymun, uning xotini Xo'jasta va to'ti obrazlari atrofida quriladi. Er safarga ketgach, ayol nafs yo'lga kirishga moyillik bildiradi. Avval moda to'ti nasihat qiladi, biroq u o'ldiriladi. Shundan so'ng erkak to'ti ochiq taqiq yo'lini emas, balki hikoya aytish usulini tanlaydi va har kecha bitta voqea orqali Ho'jastani to'xtatib turadi. Bu yerda aql va tadbir kuch bilan emas, so'z va rivoyat vositasida g'alaba qozonadi.

Kompozitsiyaning ustunligi shundaki, tashqi voqea bir nuqtada "ushlab turiladi", ichki hikoyalar esa matnga harakat, rang-baranglik va ma'no qatlamlari olib kiradi. Ba'zi o'rinlarda hikoya ichidagi qahramonlar ham yangi hikoya so'zlay boshlaydi. Natijada asarda hikoya qiluvchi shaxslar almashadi va matnda ko'p bosqichli bayon tizimi yuzaga keladi. Bu holat "Mazhar ul-ajoyib"ni oddiy syujetli qissa emas, balki murakkab poetik tizimga ega badiiy matn sifatida ko'rsatadi.

Asarning boshqa turkiy "To'tinoma"lardan farqi. "Mazhar ul-ajoyib"ning eng muhim o'ziga xosligi uning Naxshabiy matniga yaqinligi va kompozitsion yaxlitligidadir. Boshqa ayrim turkiy "To'tinoma"larda hikoyalar soni qisqarishi, erkin qayta ishlash kuchayishi yoki she'riy qatlamning susayishi kuzatilsa, "Mazhar ul-ajoyib"da 52 kecha tizimi va she'riy parchalar saqlanib qolgan [1:204]. Bu jihat tarjimonning manbaga hurmat bilan yondashganini ko'rsatadi.

Asarning yana bir muhim farqi yakunida namoyon bo'ladi. Ayrim "To'tinoma"larda voqea muhosiliroq yechim bilan tugasa, "Mazhar ul-ajoyib"da hodisa fojiviy yo'sinda yakun topadi, ya'ni er voqeani bilgach, Xo'jastani o'ldiradi [1:203]. Bunday yakun asarning didaktik ohangini kuchaytiradi va barcha ichki hikoyalarni qat'iy axloqiy hukm bilan birlashtiradi.

Til va imlo xususiyatlari. "Mazhar ul-ajoyib" chig'atoy tilining yozma an'analarini aks ettiruvchi muhim manbalardan biridir. Asarda unilarning harf bilan ifodalanishi, ayrim undoshlarning an'anaviy yozilishi, "p"ning ayrim hollarda "b" bilan, "ch"ning "j" bilan berilishi, orqa tanglay undosh "ng"ning maxsus grafik usulda yozilishi singari belgilar uchraydi [1:186-188]. Bu holatlar matnning faqat fonetik emas, yozuv madaniyati jihatidan ham qimmatini oshiradi.

Grammatik jihatdan qaratqich kelishigining "-ning" va "-ni" shakllarida parallel qo'llanishi ayniqsa muhimdir. Bu holat yozma me'yorning mutlaq qat'iy lashmaganini, turli imloviy va shevaviy unsurlar bir matn doirasida yonma-yon qo'llanganini ko'rsatadi. Ayrim so'zlarning bir sahifaning o'zida turlicha yozilishi ham kotiblik amaliyoti va nusxa ko'chirish jarayonini tushunishda muhim dalildir.

Matnshunoslikdagi ahamiyati. "Mazhar ul-ajoyib"ning ilmiy ahamiyati, avvalo, "To'tinoma" an'anasining turkiy tarmog'ini kengaytirishida ko'rinadi. Bu asar chig'atoy muhitida ham mazkur syujet faol yashaganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, u

manba va tarjima munosabatlarini kuzatish, matnning qaysi qatlamlari sodiq saqlangani va qaysi o'rinlarda tarjimonning ijodiy yondashuvi namoyon bo'lganini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi jihat shundaki, qo'lyozmadagi imlo tebranishlari, grammatik variantlar va poetik qatlamning saqlanishi matnni nashrga tayyorlash, transliteratsiya qilish va ilmiy-tanqidiy matn tuzishda katta tajriba talab etadi. Demak, "Mazhar ul-ajoyib" faqat mazmun jihatidan emas, filologik amaliyot nuqtayi nazaridan ham qimmatli manba vazifasini bajaradi.

XULOSA

Demak, "Mazhar ul-ajoyib" "To'tinoma" an'anasining chig'atoy tilidagi muhim va mustaqil qimmatga ega namunasi hisoblanadi. Asar Naxshabiy matniga yaqinligi, 52 kechalik kompozitsiyaning saqlanishi, she'riy parchalar tarjimasining mavjudligi va fojiviy yakuni bilan boshqa turkiy talqinlardan ajralib turadi.

Shu bilan birga, asarning imlo, fonetika va grammatik xususiyatlari chig'atoy tilining tarixiy holatini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun "Mazhar ul-ajoyib"ni o'rganish birgina qo'lyozmani tavsiflash emas, balki Sharq mumtoz hikoyachiligining turkiy adabiy tafakkurdagi mavjudlik shakllarini aniqlash demakdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. "Mazhar ul-ajoyib". O'zR FA ShI fondi, №7428.
2. Бертельс, Д. Предисловие. Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме). Москва: Наука, 1979.
3. Шукасаптати. (Семьдесят рассказов попугая) / перевод с санскрита М.А.Ширяева. – М.: ИВЛ, 1960.
4. Алимарданов А. Зияуддин Нахшаби и его «Тути-наме»: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Душанбе: 1970.
5. Ҳасанова Ш. Мавлоно Хожа Қози Ризоийнинг "Қуш тили" достони ва унинг қиёсий-текстологик тадқиқи: филол. фан. номз.... дисс. – Т., 2006.